

Julia Możdżeń

<https://orcid.org/0000-0003-4932-5546>

Instytut Historii

Uniwersytetu Gdańskiego

Druk antypapieski z osobistą dedykacją Marcina Lutra dla księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach

Artykuł prezentuje nieznaną dotąd własnoręczną dedykację Marcina Lutra dla księcia pruskiego Albrechta von Brandenburg-Ansbach (Hohenzollern) znajdującą się na karcie tytułowej egzemplarza druku antypapieskiego pt. *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestift* (Wittenberg 1545), przechowywanego w zbiorach starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu pod sygnaturą Ob.6.II.2382. Jest to najprawdopodobniej pamiątka z ich ostatniego spotkania na zamku w Wittenberdze w grudniu 1545 r. W artykule omówiono treść publikacji i okoliczności wizyty Albrechta w tym mieście.

The article presents a so far unknown personal dedication of Martin Luther for Prussian Prince Albrecht von Brandenburg-Ansbach (Hohenzollern), on the title page of a copy of an anti-papal print titled *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestift* (Wittenberg, 1545), kept in the old-print collection of the University Library in Toruń (no. Ob.6.II.2382). This is probably a reminder of their last meeting at Wittenberg Castle in December 1545. The author discusses the content of the publication and the circumstances of Albrecht's visit in that town.

Słowa kluczowe: Marcin Luter, Albrecht von Brandenburg-Ansbach, stare druki, reformacja, dedykacja, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu
Key words: Martin Luther, Albrecht von Brandenburg-Ansbach, old prints, Reformation, dedication, University Library in Toruń

W zbiorach starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu oryginalne dzieła Marcina Lutra stanowią zbiór szczególny. Większość z nich pochodzi z Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu, część także z prywatnych zbiorów księcia pruskiego Albrechta von Brandenburg-Ansbach (tzw. Kammerbibliothek) oraz zasobu biblioteki zamkowej (Schloßbibliothek). Stanowiły one zaplecze intelektualne nie tylko dla księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach i jego rodziny, ale także działających w tym mieście uczonych i duchownych¹. Niektóre egzemplarze dzieł Lutra, przechowywane obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, należały do prywatnych bibliotek czołowych reformatów działających na dworze księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach, m.in. Johanna Poliandra i Paula Speratusa².

Wśród ogromnej toruńskiej kolekcji wydań dzieł Lutra pozostał jak dotąd niezauważony³ egzemplarz wydanego w Wittenberdze 1545 r. druku antypapieskiego *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestiftt* o sygnaturze Ob.6.II.2382⁴. Jest on zachowany jako adligat drugi

¹ Problematyka księgozbioru księcia oraz Uniwersytetu w Królewcu ma obszerną literaturę. Najważniejsze prace to m.in. J. Tondel, *Eruditio et prudentia. Die Schloßbibliothek Herzog Albrecht von Preußen. Bestandskatalog 1540–1548*, Wiesbaden 1998; idem, *Srebrna Biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii*, Warszawa 1994; idem, *Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.

² Idem, *Najwcześniejszy ekslibris wschodniopruski Pawła Speratusa*, w: idem, *Książka w dawnym Królewcu Pruskim*, Toruń 2001, s. 252–263.

³ Znane dotąd egzemplarze druków z dedykacjami dla księcia omawia J. Tondel, *Rękopiśmienne dedykacje autorskie dla księcia pruskiego Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego syna w zbiorach Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, 50, 1985, 1, s. 99–113; idem, *Biblioteka zamkowa*, s. 80–83.

⁴ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, https://opacplus.bib-bvb.de/TouchPoint_touchpoint/start.do?SearchProfile=Altbestand&SearchType=2 (20 III 2019), L 7395; wariant B: *D. Martin Luthers Werke*, t. 54, Weimar 1928, s. 202; J. Benzing, *Lutherbibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod*, bearb. unter Mitarbeit von H. Claus, Baden-Baden 1966, s. 3498. Było to wydanie drugie poprawione, liczące 95 nieliczbowanych kart. W pierwszym, liczącym 104 nieliczbowane karty, było wiele błędów językowych, które poprawiono; por. *D. Martin Luthers Werke*, t. 54, s. 204. Znane są cztery warianty tego druku wydane w 1545 r.: dwa u Hansa Luffta w Wittenberdze, jedno u Johanna Petreiusa w Norymberdze, a czwarte u Balthasara Becka w Strasburgu; J. Benzing, op. cit., s. 3497–3500. Dzieło to przetłumaczył Justus Jonas na j. łaciński i jeszcze tego samego roku wydał także u Hansa Luffta pt. *Contra papatum Romanum, a diabolo inuennum...*; ibidem, s. 3501. Inny wittenberski drukarz Georg Rhau wydał go także

w kločku intrologatorskim (Ob.6.II.2381–2384) opatrzonym pieczęcią z inicjałami syna Albrechta: F[ridericus] W[ilhelmus] R[ex]⁵. Sygnatury umieszczone na wyklejce górnej okładziny „C.36.I” oraz „Cc 404 Qu” świadczą, że wolumin wszedł w skład Kammerbibliothek. W katalogu tego księgozbioru z 1576 r. wolumin ten widnieje pod nr. 36 jako *Verantwortung des Norinbergischen catechismi Osiandri* – jest to tytuł pierwszego utworu z kločka⁶. Zbiory prywatne księcia zostały później włączone do zasobu biblioteki zamkowej w Królewcu.

Rozprawa *Wider das Bapstum* znana jest w literaturze szczególnie dzięki zdobiącemu kartę tytułową drzeworytowi autorstwa Lucasa Cranacha Starszego. Przedstawia on paszczę Lewiatana, w której centrum znajduje się walący się tron papieski, otoczony piekielnymi płomieniami. Na stolcu siedzi papież z oślimi uszami, któremu tiarę nakładają diabły. Jedne z demonów – przedstawionych pod postacią groteskowych mieszanych postaci zwierzęcych – unoszą postać zakonnika półdiabła o ptasim dziobie, inne dorzucają drewno do ognia⁷. Być może właśnie owo groteskowe, dynamiczne przedstawienie odciągało dotychczas uwagę badaczy od niedbale zapisanych linijek znajdujących się u dołu stronicy. Trudno czytelne – zapisane w pośpiechu – rozlewającym się atramentem litery ujawniają osobistą, przedśmiertną już, dedykację Lutra dla księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach. Czytamy w niej: „Meinem gnaden Herrn: <Albrecht> Marggraf in Brandenburg Hertzog in Preussen, Mart[inus] LuthE[!] D[oktor]”. Porównanie kroju pisma z innymi autografami Lutra z lat czterdziestych XVI w. nie rodzi wątpliwości, choć dukt pisma zdradza pośpiech piszącego. Charakterystyczny jest zwłaszcza zapis wielkiej litery „R”, stosowany przez Lutra w podpisywanej korespondencji oraz wpisach książkowych⁸.

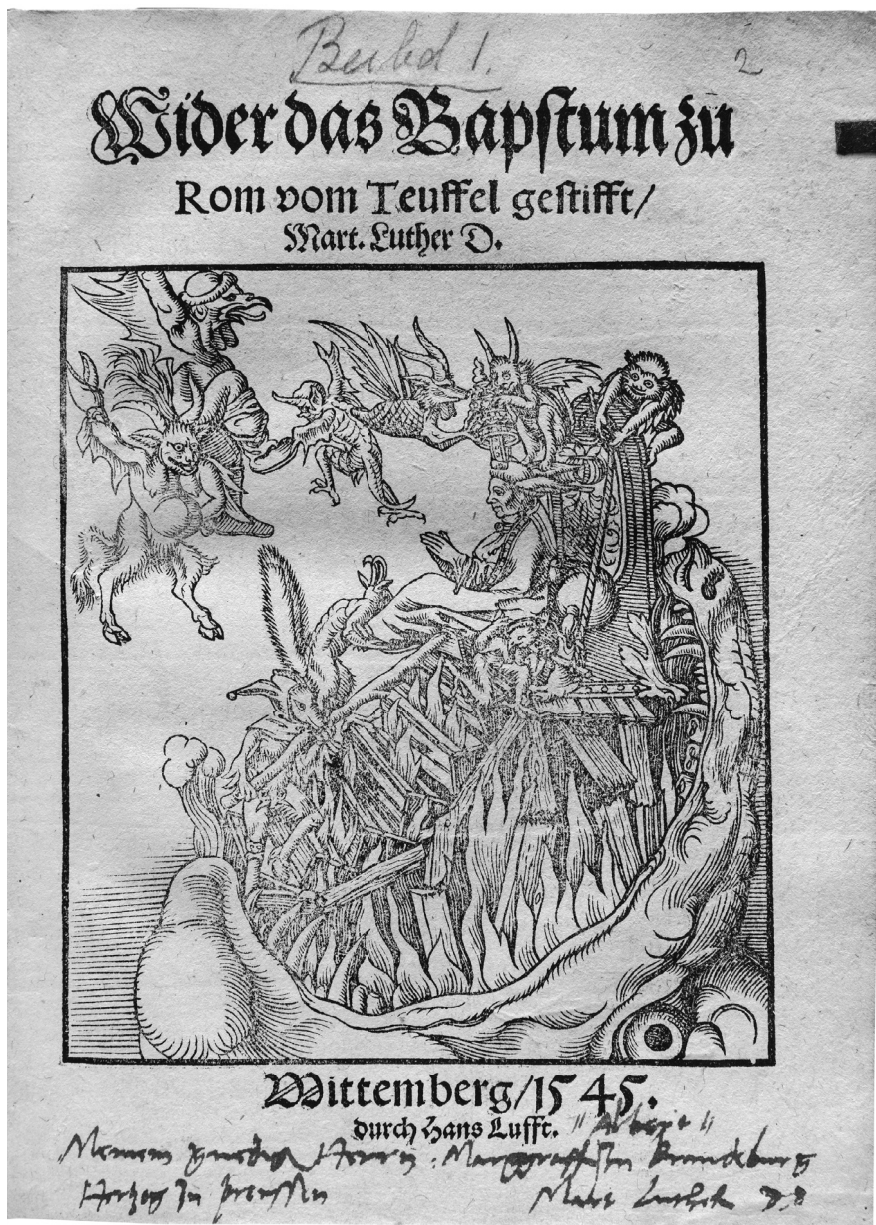
w 1545 r. pod zmienionym tytułem: *Adversus papatum Romae a sathana fundatum*; ibidem, s. 3502.

⁵ Różnorodne znaki własnościowe biblioteki zamkowej i uniwersyteckiej w Królewcu reprodukuje M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999, s. 11–13.

⁶ P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576*, „Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg”, 4, 1954, s. 212.

⁷ Szerszą analizę symboliczną zob. R. W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, Oxford 1994 (reprint: 2004), s. 92–94.

⁸ Za konsultacje w sprawie identyfikacji pisma dziękuję prof. dr. hab. Januszowi Małkowi. Krój pisma porównałam także z bazą autografów Lutra z lat

Il. 1. Karta tytułowa toruńskiego egzemplarza dzieła Marcina Lutra *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestiftt*; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Ob.6.II.2382, fot. Andrzej Skowroński

Il. 2. Fragment karty tytułowej toruńskiego egzemplarza dzieła Marcina Lutra *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestiftt*; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Ob.6.II.2382, z dedykacją Lutra dla Albrechta von Brandenburg-Ansbach, fot. Andrzej Skowroński

Formułę grzecznościową – „mojemu czcigodnemu panu” – odnajdujemy także w bogatej korespondencji Lutra z Albrechtem z lat 1523–1545 (Albrecht do Lutra wysłał 39 listów, a Luter do księcia 22⁹). Przykładowo list z 9 czerwca 1542 r., jak wiele innych, rozpoczął Luter słowami: „Dem Durchleuchtigen, hochgebornen Fursten und Herrn, Herrn Albrecht, Marggraf zu Brandenburg, Hertzogen in Preussen, Stetin und Pommern etc., meinem gnedigen Herrn”¹⁰. Ostatni znany list Lutra do księcia wysłany został 2 maja 1545 r.

czterdziestych XVI w., przechowywanych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Dreźnie, zawierających korespondencję, pisma Lutra oraz inne wpisy książkowe gromadzone przez jego ucznia Georga Rörera (1492–1557), m.in. egzemplarz o sygn. SLUB Dresden S.B.4 omówiony przez H.-P. Hasse, *Bucheintrag Martin Luthers in einer Wittenberger Bibel, 1545. Autographe Nr. 6* oraz inne pisma dostępne w bazie: 95 *Autographe der Reformationszeit. Online-Ausstellung der SLUB von Januar 2016 bis Oktober 2017*, <https://reformation.slub-dresden.de/autograph/bucheintrag-martin-luthers-in-einer-wittenberger-bibel-1545/> (8 II 2019).

⁹ J. Mańtek, *Marcin Luter a reformacja w Prusach Książęcych i Prusach Królewskich*, w: idem, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012 (Opera Selecta, t. 4), s. 254 (przedruk z: idem, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII w.*, Olsztyn 1987, s. 163–170).

¹⁰ *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*, Bd. 10, Weimar 1947, nr 3757, s. 73; zob. też list z 10 X 1540 r.; ibidem, Bd. 9, Weimar 1941, nr 3539, s. 242.

W nagłówku czytamy: „Got ym Herrn! Durchleuchtiger, Hochgeborner gnediger Herr!”¹¹. Albrecht w odpowiedzi na ten list zwrócił się do Lutra w nieco cieplejszej formie: „Unsern grus und gnedigen wyllen und alles guth zuvor! Ehrwirdiger, Achtbar und Hochgelerter, besonders gelipter!”¹². Świadczy to o wzajemnym szacunku, ale i przyjaźni, jaka zrodziła się między nimi. Luter nieustannie nadzorował i wspomagał rozwój reformacji w Prusach Książęcych i Gdańsku. Książę Albrecht osobiście lub drogą korespondencyjną zasięgał jego porad w kwestiach wiary i organizacji Kościoła luterańskiego. Realizował też za radą Lutra plan przekształcenia państwa zakonnego w świeckie. Spotykali się wielokrotnie – kilkakrotnie w okresie urzędowania Albrechta jako wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego (listopad–grudzień 1523, maj 1524 r.) i raz w okresie jego książęcych rządów w Prusach (grudzień 1545 r.). Mimo kilkakrotnych zaproszeń, Luter jednak nigdy do Prus nie przyjechał¹³.

Toruński egzemplarz mógł być świadkiem ostatniego spotkania dwóch przywódców reformacyjnych w Wittenberdze 9 grudnia 1545 r. Albrecht w drodze powrotnej ze spotkania z księżętami Rzeszy postanowił spotkać się z Lutrem na tamtejszym zamku¹⁴. Zaproszeni zostali także Filip Melanchton i Johann Bugenhagen¹⁵. Książę wręczył im podarki. Nie jest niestety znany szczegółowy przebieg tego spotkania. Była to dogodna okoliczność, by Luter wręczył księciu swoje najnowsze dzieło. *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestift*¹⁶ było wówczas świeżo wydany traktat wymierzony przeciw władzy papieskiej, który wydrukowano w miejscowej drukarni Hansa Luffta (1495–1584)¹⁷. Było to ostatnie dzieło antypapieskie Lutra wydane za jego życia¹⁸. Kilka tygodni później, 18 lutego 1546 r., reformator zmarł w swoim

¹¹ Ibidem, Bd. 11, Weimar 1948, nr 4099, s. 83.

¹² List nadany w Neuhaus z 23 V 1545 r.; ibidem, nr 4116, s. 106.

¹³ J. Małłek, *Marcin Luter a reformacja*, s. 251–252.

¹⁴ P. Tschackert, *Herzog Albrecht von Preußen als reformatorische Persönlichkeit*, Halle 1894 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 1, 4, nr 45), s. 71.

¹⁵ W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen*, Heidelberg 1960 (Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 8), s. 166.

¹⁶ J. Benzing, op. cit., s. 3369–3502; *D. Martin Luthers Werke*, t. 54, s. 206–299.

¹⁷ L. Roper, *Marcin Luter. Prorok i buntownik*, tł. M. Potz, L. Chmielewska, red. M. Hintz, J. Pluciennik, J. Sojka, Łódź 2016, s. 394; H. Volz, *Die Arbeitssteilung der Wittenberger Buchdrucker zu Luthers Lebzeiten*, „Gutenberg Jahrbuch”, 32, 1957, s. 148–149.

¹⁸ W. Mejer, *Der Buchdrucker Hans Lufft zu Wittenberg*, Leipzig 1923 (reprint: Nieuwkoop 1965), s. 78–80.

domu w Eisleben. Księżę bardzo przeżył śmierć przyjaciela, czego wyraz dał w liście żalobnym skierowanym do księcia Johanna Friedricha von Sachsen. Zawiadamiał w nim o śmierci: „unseres lieben Propheten, ja auch unseres Vaters in Christo, des ehrwürdigen und hochgelehrten Doktoris Martini Lutheri, [...] unser Vater und Prophet”.

Zauważyć należy, że z tego samego – 1545 – roku pochodzi również dedykacja Katarzyny von Bora (1499–1552), żony reformatora, dla księżnej Doroty (1504–1547), umieszczona na znanym już w literaturze, ostatnim autoryzowanym przez Lutra śpiewniku pt. *Geystliche Lieder*, wydanym w Lipsku przez Valentina Bapsta¹⁹. Egzemplarz ten także przechowuje Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, w kolekcji zbiorów muzycznych pod sygnaturą I.180. Jest prawdopodobne, że i ten egzemplarz został przekazany księciu jako podarek dla małżonki podczas grudniowego spotkania.

W rozprawie *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestift* Luter powrócił do tematyki, która od początku rozpaliała jego umysł. Wyjaśnił w nim koncepcję prawdziwego Kościoła, nieobciążonego interwencją papieża. Odrzucał wszelką argumentację uzasadniającą prymat papieża w Kościele. Impulsem do powstania owej rozprawy było potępienie przez papieża postanowień Sejmu Rzeszy w Spirze z 1544 r. 24 sierpnia tego roku papież wystosował do cesarza Karola V ganiące w treści brewe. Luter przyjął stanowisko papieża jako punkt wyjścia dla swojej narracji. Uznał propozycję tegoż dotyczącą podziału w Kościele za niemożliwą do przyjęcia, gdyż papież chciał zachować stanowisko sędziego. W dalszej części wywodu Luter snuje rozważania historyczne wskazujące, że aspiracje papieża do sprawowania władzy uniwersalnej ukształtowały się dopiero po pontyfikacie papieża Grzegorza I (590–604). Analizę popiera odpowiednimi ustępami z Pisma Świętego. Te władcze zapędy uznaje za diabelską uzurpację, a namaszczenie władzy papieskiej przez Chrystusa za urojenie – to Kościół bowiem, rozumiany jako wspólnota, ma być fundamentem wiary chrześcijańskiej. Papież został tu przedstawiony jako fałszerz Pisma Świętego i duchowy uwodziciel²⁰.

Wszystkie te nauki spisano właściwym Lutrowi grubiańskim, pełnym przekleństw językiem, do którego ilustrację stanowi omówiony

¹⁹ Zob. J. Tondel, *Egzemplarz dedykacyjny Katarzyny Lutrowej*, w: idem, *Książka w dawnym Królewcu Pruskim*, Toruń 2001, s. 38–39.

²⁰ H. Zschoch, *Streitschriften*, w: *Luther Handbuch*, hrsg. A. Beutel, Tübingen 2017, s. 331.

drzeworyt Lucasa Cranacha Starszego. Wiadomo, że Luter osobiście angażował się w projektowanie groteskowych i prześmiewczych ilustracji do swych dzieł²¹. Opisany wizerunek ogni piekielnych pochłaniających tron papieski wszedł w skład cyklu ośmiu grafik prezentujących ewolucję wyobrażeń Lutra na temat papieżstwa, wydanych w formie samodzielnych druków ulotnych²². Opatrywano je dodatkowo odpowiednimi ustępami z Pisma Świętego. Nad ostateczną wymową wizualną owych drzeworytów Luter czuwał osobiście²³. Doceniał siłę zarówno słowa pisanego, jak i obrazu. Prezent, który otrzymał przywódca Prus Książęcych, stanowił zatem kwintesencję poglądów Lutra i był niewątpliwie cenną pozycją bibliofilską w kolekcji księcia.

Bibliografia

Źródła

- D. Martin Luthers Werke*, Weimar 1883–1929
- D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*, Bd. 9–11, Weimar 1941–1948
- Geystliche Lieder. Mit einer neuen vorrhede D. Mart. Luth.*, Leipzig [1545], Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Zbiory Muzyczne, sygn. I.180
- Hasse H.-P., *Bucheintrag Martin Luthers in einer Wittenberger Bibel, 1545. Autograph Nr. 6*, w: 95 *Autographe der Reformationszeit. Online-Ausstellung der SLUB von Januar 2016 bis Oktober 2017*, <https://reformation.slub-dresden.de/autograph/bucheintrag-martin-luthers-in-einer-wittenberger-bibel-1545/> (8 II 2019)
- Luther M., *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestiftt*, Wittenberg 1545, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Stare druki, sygn. Ob.6.II.2382

Opracowania

- Benzing J., *Lutherbibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod*, bearb. unter Mitarbeit von H. Claus, Baden-Baden 1966

²¹ A. Pettegree, *Marka Luter. Rok 1517, druk i początki Reformacji*, tl. M. Dender-ski, Warszawa 2017, s. 348–349.

²² M. U. Edwards Jr., *Luther's Last Battles. Politics and Polemics, 1531–46*, London 1986, s. 190–198.

²³ *Ibidem*, s. 189.

- Edwards Jr. M. U., *Luther's Last Battles. Politics and Polemics, 1531–46*, London 1986
- Hubatsch W., *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen*, Heidelberg 1960 (Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 8)
- Małek J., *Marcin Luter a reformacja w Prusach Książęcych i Prusach Królewskich*, w: idem, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012 (Opera Selecta, t. 4), s. 250–258 (przedruk z: idem, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII w.*, Olsztyn 1987, s. 163–170)
- Mejer W., *Der Buchdrucker Hans Lufft zu Wittenberg*, Leipzig 1923 (reprint: Nieuwkoop 1965)
- Pettegree A., *Marka Luter. Rok 1517, druk i początki Reformacji*, tł. M. Denderski, Warszawa 2017
- Roper L., *Marcin Luter. Prorok i buntownik*, tł. M. Potz, L. Chmielewska, red. M. Hintz, J. Płuciennik, J. Sojka, Łódź 2016
- Scribner R. W., *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, Oxford 1994 (reprint: 2004)
- Strutyńska M., *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999
- Thielen P. G., *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576*, „Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg”, 4, 1954, s. 202–226
- Tondel J., *Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992
- Tondel J., *Egzemplarz dedykacyjny Katarzyny Lutrowej*, w: idem, *Książka w dawnym Królewcu Pruskim*, Toruń 2001, s. 38–42
- Tondel J., *Eruditio et prudentia. Die Schloßbibliothek Herzog Albrecht von Preußen. Bestandskatalog 1540–1548*, Wiesbaden 1998
- Tondel J., *Najwcześniejszy ekslibris wschodniopruski Pawła Speratusa*, w: idem, *Książka w dawnym Królewcu Pruskim*, Toruń 2001, s. 252–263
- Tondel J., *Rękopiśmienne dedykacje autorskie dla księcia pruskiego Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego syna w zbiorach Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, 50, 1985, 1, s. 99–113
- Tondel J., *Srebrna Biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii*, Warszawa 1994
- Tschackert P., *Herzog Albrecht von Preußen als reformatorische Persönlichkeit*, Halle 1894 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 1, 4, nr 45)
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, https://opacplus.bib-bvb.de/TouchPoint_touchpoint/start.do?SearchProfile=Altbestand&SearchType=2 (20 III 2019)

- Volz H., *Die Arbeitssteilung der Wittenberger Buchdrucker zu Luthers Lebzeiten*, „Gutenberg Jahrbuch”, 32, 1957, s. 146–154
- Zschoch H., *Streitschriften*, w: *Luther Handbuch*, hrsg. A. Beutel, Tübingen 2017, s. 331

Anti-Papal Print with a Personal Dedication of Martin Luther for Prince Albrecht von Brandenburg-Ansbach

The article presents a so far unknown personal dedication of Martin Luther for Prussian Prince Albrecht von Brandenburg-Ansbach (Hohenzollern), on the title page of a copy of an anti-papal print titled *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestiffit* (Wittenberg, 1545) kept in the old-print collection of the University Library in Toruń (no. Ob.6.II.2382). This is probably a reminder of their last meeting at Wittenberg Castle in December 1545. The author discusses the content of the publication and the circumstances of Albrecht's visit in that town.

This copy later became a part of the prince's private library, the so-called *Kammerbibliothek*, which is evidenced by preserved records numbers. Dedication formula corresponds to those which Martin Luther used in correspondence with Albrecht, which was presented on examples. Comparing Luther's handwriting with preserved letters from the forties of the sixteenth century leaves no doubt as to the originality of the dedication. During that meeting at Wittenberg Castle Martin Luther's wife, Katharina, probably offered Albrecht's wife Dorothea von Oldenburg a song book with introduction written by her husband, published in Leipzig in 1545. This song book is known in literature thanks to Janusz Tondel's publications. Comparative method and bibliological method of description are applied in the article.

Dr Julia Możdżeń – absolwentka historii i etnologii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu; do 2019 r. pracowała w Oddziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, w Gabinecie Starych Druków. Obecnie zatrudniona w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego. Zainteresowania badawcze: piśmienność w miastach w XV i XVI w. oraz wyobrażenia mieszkańców dawnych ziem pruskich. Zajmuje się także edytorstwem źródeł dla historii Gdańska i Torunia w pierwszej połowie XVI w. Obecnie kieruje grantem NCN pt. „Normowanie społecznej rzeczywistości w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Toruniu”, realizowanym przy Towarzystwie Naukowym w Toruniu.

Julia Możdżeń – PhD, graduate of history and ethnology at the Nicolaus Copernicus University in Toruń; until 2019 she worked at the Department of Special Collections of the Nicolaus Copernicus University Library, section Old Prints and Manuscripts. Currently employee of the Institute of History of the University of Gdańsk. Her research interests include literacy in towns in the fifteenth and sixteenth centuries and concepts of the inhabitants of the former Prussian lands. She also deals with editing sources for the history of Gdańsk and Toruń in the first half of the sixteenth century. Currently she manages a NCN grant titled “Standardizing social reality in the medieval and early modern Toruń,” at the Towarzystwo Naukowe in Toruń.

E-mail: julia.mozdzen@ug.edu.pl